

V

Про той класицизм, яким тепер муштрують в російських гімназіях, в той час нікому і на думку не впадало. Київською округою керував тоді Пирогов, і, здавалося, починало займатися на день свободної науки, замісто казенної, одміряної такими носителями темноти, якими були Бібіков і Юзефович.

Невеликої праці стояло Горovenкові вступити в університет. Зате вельми трудно прийшлося йому, поки він в незнайомому місті роздобув приватні уроки, котрими і мусив перебиватися.

В самому Києві, особливо поміж університетської молодіжі, більш ніж де інде очевидна була переміна. До 1859 р. на головних місцевих улицах, в неофіціальних салонах, в коридорах судів і університету панувала польська мова. Тепер де-не-де прокидувалось українське слово, а в недільних школах воно панувало вже; українського руху не мож було не замітити; на улицах, в садах, в кофейнях, в театрі показувалась молодіж в національному убранні. Заложився кружок українофілів: до його приставала не тільки молодіж лівобережна, що приїздила до Києва, але деякі і ті молоді парубки з правобережжя, котрі родились і хрестились в католицистві, зросли серед польської мови і вважали себе за поляків, але тепер, зрісши і освітившись знаннями минушого життя Правобережної України і сучасних народних нужд, зрозуміли, що вони — ніщо інше, як діти українських перевертнів, і тепер розум і совість вимагають од їх принести перед рідною землею і народом каяття за гріхи предків, випокутувати ті гріхи, вернувшись до лона рідної нени — України. Поляки зрозуміли, що український дух — се така жива сила, котра міцній сили Бібікова і всіх адміністративних мір; що се та мочуча сила, котра, одержавши розвій і не будучи зупинена другою силою в своєму рості, швидко розростеться в того народного велетня, котрий без огня і меча роздавить навіки всяку польщизну на Україні. Треба було супротив нової сили випустити якогось борця... Поляки-хлопомани гадали і радили, щоб таким борцем явились послуги самих поляків на освіту і добро українського народу, але партія хлопоманів, чи народників, була дуже невеличка і голосу її не хотіла слухати більш численна партія польсько-шляхоцька. Отся-то партія і повела війну супротив українофілів. Війну вели хитро, мудро, а головна річ — не своїми руками. Після першого руху на улицах Варшави недобрим вітром повіяло і в Києві: з Варшави віяло повстанням, з Москви — реакцією, арештами і засланнями. Полякам у Києві треба було чимсь заслонити свої заміри, показати київській і столичній адміністрації, що поляки на Україні сидять тихо, смирно, покійно, що урядові треба берегтись тої «грізної хмари», котра нависає в образі українофільства. Як самі поляки, так і їх підкуплені агенти і органи не скупилися розпускати байки і нісенітниці про українофілів... З Одеси першим гукнув про «грозу українофільства» жидівський «Сіон»... Подільські маршалки, арештовані за написану до царя просьбу, щоб Поділля і всю Правобережну Україну прилучити до Царства Польського, на слідстві виправдовували себе, клеветуючи на українофільство.

«Українська партія, — говорив маршалок Радзівевський, — спершу бунтовала против панів — хлопство, а далій в «Основи» докоряє їх, що вони зреклись своєї національності, стали перевертнями».

«Сього мало ще, — додав Осип Липковський, — в Києві почитателі Шевченка завели громаду з комуністичними задачами. Адміністрація гладить по голові хлопоманів, а на поляків нічим не повинних дивиться осоружно».

«Та ще і те, — промовив маршалок Собанський, — добра наші небезпечні від крестян, а ми повинні мовчати; нас, завсігди вірних слуг царя, вважають за революціонерів, а настоящих революціонерів наче не бачать».

«Може, і справді так, — гадала київська адміністрація. — Та чом же ви не вкажете нам фактів?» — говорила вона полякам.

«Се не наше діло, — відповідали польські пани. — Поляк ні вовік не піде на донос — дивіться самі, у вас є поліція, жандармерія, їх діло вислідити».

Началась облава на українофілів...

Поміж урядниками одного київського адміністратора був вихрест з жидів — колись Мусій Апфельзон, а тепер Миколай Яблуновський, чоловік незамітний, але з добрим розумом і з великою жадобою грошей і наживи. До красивої, огрядної жінки Яблуновського, родом польки, залицявся адміністратор і за жінчину красу виводив по службі чоловіка і вмовляв його «своєю правою рукою». Раз Яблуновські сиділи під вечір удвох і бідкались, де б розжитись на гроші? Бог дав хлопця, треба позвати кумом адміністратора, свого патрона, треба було прийняти його, на славу справити хрестини, а тут грошей в обріз... Хтось постукав у двері. Яблуновський відчинив. Перед ним стояв багатий пан з Бердичівського повіту Вацлав Кришцюльський-Кнот, давній приятель Яблуновського.

— Пане Миколо! — заговорив по-польськи Кнот. — Як ся маєш, як живеш?

— Ба, ба! пан Вацлав! скільки літ, скільки літ... — приятелі обнялись і поцілувались.

Після звичайної бесіди Кнот прийнявся славити Яблуновського, який-то він «толерантний» і освічений чоловік, який у його великий розум, як він зумів вийти в люде і т. д.

Кнот не жалів влесливих слів, а Яблуновський слухав, всміхався, радів і дякував бога і добрих людей.

— А хто були ті добрі люде? — питав Кнот. — Певно не москалі?

— А вже ж ніхто, як наші милостиві і вельможні пани поляки.

Кнот похвалив Яблуновського за те, що він, ставши «великою особою», не забув, хто його вивів на шлях.

— І поки жив, не забуду, — перебив його Яблуновський, — сплю і думаю — коли б мати божа помогла мені хоч чим-небудь віддячитись, то буде щасливіша година мого життя; але чи прийде вона коли?.. — він зітхнув.

— Вона вже прийшла, — відповів Кнот.

— Як то? — стрепенувся Яблуновський.

— Так... прийшов час, що пан може віддячити цілому краю, родині, Польщі... Певно не відмовиш?

— О боже мій! Обіруч, коли б тільки знав чим, де і як...

— Зараз скажу; за сим умисне мене і прислано...

— Від кого?

— Від Польщі, пане Миколо! Польща послала... Річ Посполита вимагає твоєї послуги...

Яблуновський витягся вгору: цікавість світилась в його лиці і очах.

— Пан знає, що діється на Поділлі з маршалками?

Яблуновський кивнув головою і зітхнув.

— Знає пан і те, що діється у Києві, що витворяють хлопомани — українофіли, шевченковці?.. Комуна завели... панів збираються вирізати. Замість Шевченкового тіла закопали під Каневом зброю... швидко мусять роздавати її хлопам! Ох, ох, ох!.. Мати божа!..

— Дивний час, дивний, — промовив Яблуновський.

— Не що дивний, як страшний!.. Підніметься хлопство, піде гайдамаччина!.. Поллється шляхецька, благородна кров... страшно і нагадати... а ще страшній те, що київська адміністрація буцім нічого сього не знає — не відає і наче на руку отих комунарів — душить поляків; наводить на нас таке, що бридко і казати!..

Яблуновський мовчав і зітхав: його мудра голова зараз постигла, до чого Кнот веде свою річ.

— Так-от, пане Миколо! Треба, щоб хтось з людей вірних відкрив очі адміністрації, показав їй, де збирається вулканічна сила, котра може пожерти і поляків, і москалів, і саму адміністрацію.

Ніхто тут у Києві не стоїть так близько біля адміністрації, як пан; і нікому вона так не вірить — як панові. Отут-то пан і може стати у великій пригоді всьому шляхетству... — скінчив Кнот, впившись поглядом в лице Яблуновського.

— Чим же тут я можу? — спитав Яблуновський, ніби не розуміючи.

— Одним своїм словом!.. Аби схотів пан розказати про заміри українофілів...

— Розказати не штука, але треба ж і доказати.

— Так хіба пан того не зуміє? Хіба пану на те треба розуму позичати?

— До розуму треба ще дечого... Доводів треба... реальних доводів.

— А ніби їх мало ще? Рильський, Стоянов, Бернардович... школи... речі на похоронах псевдо-Шевченка... ножі в могилі... Та що і казати... Пан і сам добре знає. Тільки, видима річ, що в таким разі треба все в свій час, в своєму місці і на се треба видатків!..

— То то і є...

— Се вже наше діло... Наше шляхетство на перший почин і допомогло панові... — З сим словом Кнот дістав з-за пазухи і положив перед Яблуновським товстий пакет з грошима. Іскри замигтіли в очах Яблуновського. «Манну, — подумав він, — велику манну посилає мені Єгова». Одначе він не доторкнувся до грошей і промовив:

— Не в одних грошах тут сила... і праця тут невелика, а треба вміючи... чи зумію?.. що як ні?.. а гроші видам.

«Ох брешеш ти, собако!» — подумав Кнот і відповів:

— Нехай тільки пан попробує, а там діло піде.

Через кілька хвилин Кнот прощався з Яблуновським.

— Ей! та що се: у пана квартира пустує? — спитав він, запримітивши на дверях табличку: «В найом».

— Пустує, мені на лихо...

— Завтра пришлю квартиранта, свого приятеля Задніпрянця... чоловіка вельми багатого... чудний трохи... в свитці ходить, але не ради хлопоманства.

Другого дня ввечері поселився квартирант у Яблуновського, а сей прийнявся служити рідному краю і розкривати очі адміністрації...

Щосуботи у нового квартиранта збирались «українці»; читали заказані Шевченкові стихи, співали українські пісні і вели гострі розмови про панів і москалів. Різною і кров'ю тхло від тих вечорів. На третій четвер Яблуновського не було дома; а жінку його розважав адміністратор і слухав все, що твориться за стіною у сусідній хаті у квартиранта... слухати і чути добре випало, бо двері в ту хату щільно не причинялись. Вернувшись додому, адміністратор застав у себе не підписану звістку, що в домі Яблуновського збирається українська комуна. Зараз послав він за жандармами, за поліцією і велів якомога хутко іти в дім Яблуновського, потрусити квартиранта і арештовати всіх, хто буде на тій квартирі.

Приїхали поліція з жандармами, але квартиранта вже і вода вмила і слід прохолов...

Прийнялись шукати по лівобережжю... шукати вітра в полі. Але київська адміністрація завірилася очевидячки, що в Києві єсть українська «комуна», котра замишляє вирізати панів і що треба її стерегтися, виловити, видушити її. А до того на українофілів піддавали жару київські і московські публіцисти.

Пішла робота!.. недільні школи зачинили; цензура стала заборонювати українські книжки; молодіж за необережне слово стали арештовувати, засилати на північ... А тим часом у Києві, серед міста, публічно на майдані польські паничі вчилися їздити верхи, фехтовати; за містом вчилися стріляти; в костелі співали: «Z думет rozagow...» Гульк! вибухло польське повстання! І в Петербурзі, і в Києві, і в Москві і публіцистам, і адміністраторам справді розкрилися очі, та соромно було признатися, в яке сільце вони піймалися, і вони перестали цьковати

українофільство, тільки взяли вже на другий глас і вигадали, що українофільство — ніщо інше, як «польська інтрига»... Адміністрація хоч і менше стала засилати українофілів, але з українського слова не зняли путів.

От в отсю-то пору Горовенко одержував освіту в університеті. Благоговійно, як в ту «святую святих» вступав він в аудиторію на першу лекцію. «Тут, — гадав він, — живий чоловік науки і мислі покаже той тихий «невечірній» світ, котрого не вичитаєш ні з якої книжки». Ввійшов професор: сів і почав лекцію. Горовенко аж дух притаїв, слухаючи і ловлячи всяке слово, боячись не пропустити ні одного слова, ні одної мислі. Професор говорив гарно, красиво, доволі приводив фактів. Скінчилась лекція. Горовенко сидів якийсь замислений, наче ще чогось ждав; наче не все те взяв, чого сподівався.

Минув рік. Бурливе життя того року, побит українофілів, політичні обставини, життя в товаристві — не могли не зачепити і Горовенка, не могли не впливати і на нього. Вони розвивали, ширили, гартували його політичні і соціальні погляди. Ходячи на громадські сходки, проводячи інколи цілі ночі за гарячими спірками, працюючи в недільних школах, Юрко хоч і не забував, що першою його задачею стоїть своя власна освіта, але на читання книжок у його мало було часу, бо ще, крім всього, мусив він вільний час обертати і на приватні свої уроки, без котрих нічим було жити. Разом з тим як пішла урядова реакція, падала і наука в університеті: лекції професорів становились більш і більш сухими, в'ялими, поки зовсім не змарніли...

— Не сього я ждав, не сього сподівався, — говорив Горовенко і пильно прийнявся читати і доганяти те, що втікало з лекцій... В кінці четвертого року, виходячи раз з аудиторії після лекції професора руської історії, Горовенко промовив до товаришів:

— Як правду сказати, так кожен з нас, хто має в кишені три карбованці, може і не ходити на лекції.

— А як же?

— Можна такого професора, якого ми чуємо, держати у себе дома у шафі. Купи книжку, постав у шафу, а що треба — прочитай... Все одно — мертве слово і в книжці, і в устах професора.

— Чиста, настояща наука і не може бути другою, — заговорив збоку його студент Пухно, — ви б бажали живої?

Горовенко обернувся, двигнув плечима і спитав:

— А чи вже б ви не бажали живої науки?

— Кажу вам, що живої науки нема; «жива» наука історії буде — сучасна політика...

Професору — яке діло до політики?.. А коли він чіпляє її, так з його лекції вийде не наука, а пропаганда...

Горовенко скоса глянув на Пухна і, нічого не промовивши, пішов швидше.